

ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НЕСПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ЗАСОБІВ НЕГАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано функціонування неспеціалізованих засобів негати, з'ясовано передумови вживання їх із заперечною функцією, встановлено специфіку непрямо вираженого заперечення на тлі прямого та імпліцитного способів його реалізації.

Ключові слова: непряме заперечення, неспеціалізовані засоби експлікації заперечення, іронія, умовна конструкція, риторичне питання.

Поширення антропоцентричної парадигми дослідження в мовознавстві привернуло увагу до неспеціалізованих, вторинних засобів вираження різних значень. Ситуативна й контекстуальна зумовленість, неуніверсальність уживання, емоційно-оцінна маркованість, додаткове семантичне ускладнення вторинних засобів дали підстави кваліфікувати їх як периферійні чи перехідні явища на межі різних функціонально-семантичних полів¹.

Вторинні засоби попри свою «неуніверсальність» заслуговують прискіпливого й ґрунтовного вивчення з огляду на важливу роль непрямої комунікації в людському житті взагалі. Деякі лінгвісти визнають навіть її первинність і більшу універсальність порівняно з прямою комунікацією². Мовці вдаються до нестандартних засобів як несвідомо, через неспроможність точно висловити складну думку за допомогою спеціалізованих засобів, витлумачення яких чітко детерміноване, так і свідомо, шукаючи найдієвіший, але ненав'язливий засіб впливу на співрозмовника.

Одиниці непрямого спілкування виявляють низку специфічних особливостей на тлі спеціалізованих засобів. Якщо використання останніх забезпечує швидке й однозначне декодування відповідного значення сприймачем, то вживання вторинних засобів уможливує вираження складних оцінно-змістових комплексів та прагматичних відношень, інтерпретація яких значною мірою залежить від можливостей і бажань адресата. Отже, вторинні засоби є семантично й конотативно місткішими, перспективи їхнього витлумачення чітко не детерміновані і залежать від багатьох чинників. Крім того, від спеціалізованих засобів їх відрізняє нерегламентованість і специфічність формального вияву.

Використання спеціалізованих засобів породжене бажанням мовця швидко й зрозуміло донести зміст до сприймача, тоді як непряме спілкування пов'язане насамперед з реалізацією певних комунікативних намірів мовця — ефективно вплинути на співрозмовника, ненав'язливо скорегувати його бачення ситуації,

¹ Бондарко А. В. Функциональная грамматика. — Ленинград, 1984. — С. 58.

² Деметтьев В. В. Непрямая коммуникация. — М., 2006. — С. 61.

залучити до спільного розвитку думки. Це означає, що непряме використання мовних одиниць є індивідуальним і неконвенціоналізованим. Вивчення його функціональних особливостей важливе і для повнішого встановлення внутрішньомовних ресурсів, і для поглиблення теорії комунікації загалом.

Об'єктом дослідження в цій статті стали засоби непрямої реалізації заперечення в українській мові. Її актуальність зумовлена тим, що увагу дослідників категорії ствердження / заперечення на матеріалі української мови привертало здебільшого типові граматичні та лексичні засоби³. Лише принагідно згадували про можливість нестандартного, стилістично маркованого вираження заперечної функції. Відомі спроби проаналізувати й деякі специфічні засоби, зокрема інтонаційні⁴, стилістичні і навіть паралінгвістичні способи реалізації заперечення⁵. Проте непряме заперечення як особливий комунікативний вияв мисленево-мовленнєвого акту заперечення передбачає нетипове, ситуативне використання одиниць різних мовних рівнів, а тому потребує спеціального функціонального аналізу, що враховує його комунікативні особливості.

До основних засобів експлікації непрямого заперечення зараховуємо такі мовні одиниці, які, не маючи граматичних чи лексичних показників заперечення, уживаються безпосередньо для його реалізації. Серед них іронічні утворення, умовні конструкції та риторичні питання. Від спеціалізованих граматичних та лексичних засобів вираження заперечення вони відрізняються відсутністю в системі мови чіткого співвідношення із заперечним змістом, семантико-модальною складністю, контекстуальною та ситуативною зумовленістю. Зауважимо, що дослідники категорії заперечення на матеріалі іноземних мов часто кваліфікують ці засоби як імпліцитні і відносять до них усі конструкції без граматичних негаторів, мотивуючи це тим, що формально вони є стверджувальними і сприймач змушений логічно виводити з них заперечення⁶. Інші мовознавці відзначають внутрішню й комунікативну неоднорідність імпліцитно переданої інформації⁷. Тому вважаємо за потрібне розмежовувати імпліцитні та непрямі способи вираження змісту. Зокрема, В. В. Дементьєв називає декілька принципів функціональних відмінностей між ними. Передусім імпліцитно втілений зміст є семантично рівнозначним його експліцитному вираженню, тоді як переданий за допомогою непрямих засобів зміст не може бути чітко визначеним й адекватно витлумаченим за допомогою прямих засобів⁸. Для імпліцитних одиниць екстралінгвістичні чинники слугують лівим контекстом (актуальна конси-

³ Галкіна-Федорук Є. М. Заперечні речення в російській і українській мовах // Укр. мова і літ. в шк.— 1951.— № 5.— С. 21–31; Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках.— К., 1978.— 118 с; Дудик П. С. Слова-речения *Так, Ні* та їх синоніми // Укр. мова і літ. в шк.— 1972.— № 4.— С. 25–32; Куц О. П. Категорії ствердження і заперечення в українській мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Д., 2002.— 16 с.

⁴ Батурская Л. А. Интонационное отрицание в диалогической речи : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1973.— 33 с.

⁵ Паславська А. Й. Заперечення як мовна універсалія: принципи, параметри, функціонування.— Л., 2005.— 289 с.

⁶ Амиров А. Т. Имплицитное отрицание в современном английском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1981.— С. 9; Харитонова И. Я. Вопросы взаимодействия лексики и грамматики.— К., 1982.— С. 112; Егорова Т. Г. Функционально-сематические и прагматические особенности высказываний, имплицитирующих отрицание : Дис. ... канд. филол. наук.— К., 1989.— 181 с.; Ларина Т. А. Средства выражения и механизма функционирования имплицитного отрицания в современном французском языке : Дис. ... канд. филол. наук.— К., 1996.— 165 с.

⁷ Федосюк М. Ю. Неявные способы передачи информации в тексте.— М., 1988.— С. 12–13; Бацевич Ф. С. Співвідношення типів смислової імпліцитності в мові (на матеріалі російської мови) // Мовознавство.— 1993.— № 1.— С. 54–59.

⁸ Дементьєв В. В. Знач. праця.— С. 93.

туація + спільність аперцептивної бази), для непрямих — правим контекстом (мета вживання)⁹. Вибір непрямих засобів підпорядкований реалізації певних комунікативних намірів мовця, а не вираженню значення. Відповідно непрямі засоби є формально специфічними, містять своєрідні маркери, що спонукають до розширеної інтерпретації, визначають її напрямок. В імпліцитних структурах, які чітко співвідносяться з конкретним експліцитним змістом, немає потреби наголошувати на формі, тому формально вони істотно не відрізняються від експліцитних відповідників.

На нашу думку, передане без допомоги спеціалізованих лексичних та граматичних засобів заперечення також буває непрямим та імпліцитним. Непряме заперечення інтенційно зумовлене потребою мовця заперечити щось, хоч і висловлене нетиповими засобами, дібраними відповідно до комунікативних потреб. Здебільшого воно є експресивним, проте нечітким, модифікованим певними модальними відтінками, інтерпретація яких залежить від настрою, можливостей та інтересів адресата, пор.: «То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка. — *І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить*» (І. Нечуй-Левицький). Імпліцитним, або глибинним, називаємо заперечення, не передбачене безпосередньою комунікативною метою мовця спростувати певну думку. Воно впливає зі змісту речення, проте перебуває на другому плані. Характерно, що глибинне заперечення не має додаткових відтінків і завжди чітко співвідноситься із заперечним реченням, що зазнало згортання в експліцитному повідомленні, пор.: «Звечора тільки переглянув відповіді на білети» (Л. Дереш) → *Це було увечері + Я переглянув відповіді на білети + Я більше ніяк не готувався*; «І, на відміну від ведучої Маші Єфросиніної, [Джанні Моранді] звертався до глядачів українською мовою» (Україна молода, 6.09.2007) → *Джанні Моранді звертався до глядачів українською мовою + Маша Єфросиніна не зверталася до глядачів українською мовою*.

Негація за допомогою непрямих засобів є природним і поширеним явищем, оскільки вона означає спростування раніше висловленого змісту і передбачає певний вплив на реального чи уявного співрозмовника, щоб скорегувати його думки або припущення, а непрямі засоби якраз зручні для комунікативного впливу на співрозмовника. Вони уможливають найточнішу, найадекватнішу реалізацію заперечення відповідно до настрою, ставлення й комунікативних інтенцій мовця в кожній конкретній ситуації.

Одним із продуктивних способів експлікації непрямого заперечення є іронія. У мовознавстві її кваліфікують здебільшого як стилістичний прийом, коли «з метою прихованого глузування або для легкого добродушного жарту мовна одиниця з позитивно-стверджувальними (в широкому розумінні) значенням, конотацією або модальністю вживається з прямо протилежними характеристиками»¹⁰. Іронічне забарвлення в цілком нейтральних мовних одиницях з'являється внаслідок їх нетипового вживання, свідомого порушення мовцем їхніх звичних функціональних зв'язків, що уможливорює витворення особливо дієвих, експресивно маркованих мовленнєвих одиниць.

Уживання іронічних висловлень зумовлене якщо не безпосереднім бажанням мовця заперечити, то його незгодою з висміюваною ситуацією чи висловленою раніше інформацією, емоційним протестом проти неї, пор.: «Я вважаю, що для ВАКУ Марія замолода... — Ха! Молода! Ззаду піонерка, спереду

⁹ Там же. — С. 85.

¹⁰ Тараненко О. О. Іронія // Українська мова : Енциклопедія. — 3-є вид. випр. і доп. / Ред. кол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова). — К., 2007. — С. 239.

пенсіонерка! — звузила очі Мері Мусіївна» (А. Крижанівський); «Що ви, тату, робите? Чи вам діла нема, що ви косите на вулиці кропиву? — *Еге, кропиву! Добра кропива!* Хіба ти не бачиш, скількиросло тих чортів, бий їх сила Божа!» (І. Нечуй-Левицький).

Іронічні висловлення можуть ґрунтуватися не лише на семантичному контрасті, а й на граматичній невідповідності, транспозиції, увиразненій специфічною іронічною інтонацією та додатковими модальними елементами. Зокрема, для непрямого заперечення в українській мові іронічно вживають форми майбутнього і минулого часів, пор.: «Та виходьте, не бійтесь! Я вас виведу на вулицю, — запрошував їх Сухобрус. — *Еге, так і вийдемо оце!* Щоб ви нас повигонили, отець ректор, — обізвася Радюк» (І. Нечуй-Левицький); «Якби вашу вчительку збирався хтось красти, ви б сиділи склавши руки? *Ага! Всидиш тут!* Хоч вона й двійки нам ставила, і з класу вигонила, але ж...» (В. Нестайко); «Старшина. Чи не помиляєтеся ви? Риндичка. Отак пак! *Щоб я та помилилася!*» (М. Кропивницький). Непряме заперечення можливе також на основі іронічного вживання форм умовного способу, пор.: «Ну, то бери Ганну. — *Авжеж! Оце взяв би той кадівб, що бублика з'їси, поки кружок обійдеш!*» (І. Нечуй-Левицький); «Мотря. ... Ну вже ж і парубок — кваша якась, а не парубок! Хоч би одного перстеника зняв!.. *Хведоска. Так би я йому й дала, якраз!..*» (М. Кропивницький).

Іронічне заперечення, попри свою експресивність і викривальність, є не категоричним, а скоріше полемічним способом заперечення, бо мовець висловлює його не прямо й беззастережно — ні, і все, — а емоційно, суб'єктивно, спонукаючи цим сприймача самостійно вирішувати, хто має рацію: автор іронічного заперечення чи його співрозмовник. Таке заперечення навіть заохочує до пошуку істини. Як слушно зазначає О. Третьякова, «іронічний образ породжує відчуття змістової багатомірності... Ми заглиблюємося в значення знака, як у лабіринт, і блукаємо в ньому, наштовхуючись на парадокси, які змушують різко змінювати напрямок думки. У будь-якому пункті мисленневих блукань у лабіринті помітно певний надлишок значення. Це не дає розуму зосередитися в межах якого-небудь одного витлумачення зображуваного, тобто породжує принципову неоднорівність ідей»¹¹.

Діапазон емоційної реакції, яку разом із запереченням передають іронічні висловлення, дуже широкий: це образа, обурення, гіркота, сум, розчарування, презирство, глузування, зневага, самовпевненість тощо, пор.: «Ніякої ненависти нема, навіщо вигадувати, не розумію! — *О, я вигадую! Я вигадую!* — гірко усміхається вона» (В. Винниченко); «“Де взяв? Де взяв?” Думаєш, украв? *Ого, украдеш, якраз!*» (В. Винниченко); «“*Заберемо*”... *Ег-ге! Хіба, може, мертвих!*» (Гр. Тютюнник); «Треба було б тоді шанувати, як я вас усіх шанувала. — *И...И... А то ми тебе не шанували!* — скривився старий» (Гр. Тютюнник).

Безперечно, визначальну роль в оформленні й інтерпретації іронічних висловлень відіграє інтонація, що є найуніверсальнішим виразником прагматичних відношень. Проте з інтонацію іронічного висловлення пов'язаний порядок слів, формальна структура речення. З одного боку, іронії як способу непрямої комунікації властива надзвичайно широка варіативність вияву. З другого боку, констатуємо тенденцію до усталення, фразеологізації особливо компактних і водночас емоційно містких моделей іронічних висловлень. Стійка зв'язана структурна схема, яка складається з обов'язкового й одного чи кількох змінних

¹¹ Третьякова Е. Ирония в структуре художественного текста. — <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=443&level1=main&level2=articles>.

компонентів, що поєднуються в чітко визначеній послідовності з відповідним інтонаційним оформленням, дає підстави кваліфікувати такі конструкції як напівфразеологізовані речення.

Іронічні висловлення у формі напівфразеологізованих речень уможливають менш оригінальну, але швидко й компактно реалізацію заперечення разом з емоційною реакцією на неприйнятну думку. Характер емоційного вияву визначає вибір структури напівфразеологізованого речення. Зокрема, напівфразеологізовані речення, побудовані за фразеосхемою *Який / яка / яке / які там...!*, реалізують категоричне іронічне заперечення, яке повністю, навіть з відтінком зневаги, відкидає можливість чогось. Напр.: «Гімназія була в Златополі; восени і весною — болото, глибини якого і Гоголь не в силі описати. Залізниця? *Яка там залізниця!* Зі світом зв'яже балагула, якісь неможливі шкапи, візник зі сторінок Шолом-Алейхема» (О. Семененко). Напівфразеологізовані речення, побудовані за схемами *Добрий (-а, -е, -і) + іменник* та *Добре + дієслово*, уможливають експлікацію заперечення з відтінком образи, обурення, пор.: «Це той, про котрого Кукса каже, що ненавидить бабського кодла... *Добре ненавидить!*...» (М. Кропивницький). Напівфразеологізовані речення, побудовані за допомогою десемантизованого компонента *де* та модальної частки *там*, передають заперечення з відтінком зверхності, категоричності, пор.: «Чи тут той лев, що з рота в його тече вода? — спитала Мелашка. *Де там тобі тут!* — гордовито сказала Палажка» (І. Нечуй-Левицький); «...Що тобі, донку? — Нічого, мамо, нічого! — *Де вже там нічого!* Журиш ти мене дочко!» (Марко Вовчок).

Узвичаєння певних структурних моделей іронічних висловлень у ролі заперечних висловлень означає їхнє наближення до стандартизованих засобів вираження заперечення й ілюструє відзначену В. В. Дементьєвим можливість поступового зняття протиставлення між прямою і непрямою комунікацією¹².

Цікаво, що не лише традиційні іронічні висловлення, а й деякі інші іронічні слововживання можуть виконувати роль непрямого заперечення. Наприклад, у реченні «...Ющенко на власній шкурі й не відчув “нового” стилю роботи цього відомства [Державної митної служби]» (Україна молода, 21.07.05) автор виразно заперечує тим, хто декларує новий стиль роботи установи.

Іронічні слововживання репрезентують лаконічне некатегоричне заперечення зроблених кимсь раніше або ймовірних оцінок чи визначень. Таке заперечення породжує ефект уявного інтертекстового діалогу автора не лише з читачами, а й з учасниками описуваної ситуації. Воно має суб'єктивний, емоційно-оцінний характер і широкі можливості для використання, оскільки, по-перше, дає змогу процитувати опонента, заперечити саме його визначення того чи того явища, пор.: «В Україні, Прибалтиці, Кавказі, скрізь, де народ “*визволяють*”, його не запитавши...» (Українська правда, 15.11.05); «Саме “схрещення” біології з марксизмом-ленінізмом стало найвидатнішим “*досягненням*” Трохима Лисенка...» (Україна молода, 13.05.06); «“*Економічне чудо*” за Януковичем, або зростання без добробуту» (Українська правда, 16.02.06). По-друге, таке заперечення дуже компактне й зручне. Іронічно вживши одне слово, автор фактично спростовує чийсь судження, витлумачення, не подаючи його у своєму тексті. По-третє, як уже зазначалося вище, іронічні слововживання дають змогу висловити заперечення некатегорично, спонукати співрозмовника до власної інтерпретації суперечливого питання.

На семантичному рівні іронічне переосмислення слова пов'язане з перегрупуванням його семної структури, актуалізацією в ній контрастного семантично-

¹² Дементьєв В. В. Знач. праця.— С. 31.

го чи оцінного компонента і нівеляцією подібного компонента з протилежним знаком. У мовознавстві це явище має назву енантіосемії. Іронічні слововживання, ужиті для заперечення, належать до явищ адгерентної, тобто мовленнєвої, оказіональної енантіосемії.

Мовлення сучасних українських ЗМІ засвідчує високу продуктивність іронічного вживання різних груп лексики¹³, серед яких чільне місце посідають позитивно марковані назви осіб і ознак. Цікаво, що іронічного переосмислення зазнають навіть службові слова. Наприклад, використане в рекламі меблів речення *“Не” для вашої спальні* співвідноситься з формально стверджувальним судженням *Меблі підійдуть до вашої спальні*, проте його зміст значно багатший за стверджувальний варіант. Рекламодавець моделює цей зміст так: «Ви можете подумати, що це меблі не для вашої спальні. Даремно. Насправді вони можуть підійти й для вашої спальні». Отже, прийом ненав’язливого іронічного заперечення створює ефект полеміки із сприймачем, спонукає його до самостійного перегляду стереотипних суджень.

Широко використовують для непрямого заперечення умовні конструкції. Зазначимо, що поділяємо думку російських мовознавців, які формою умовного способу вважають «поєднання частки **би(б)** (зокрема і в складі сполучників) з дієслівною формою на -л, яка не має значення минулого часу»¹⁴. Зокрема, в українській мові на вираженні умовного способу спеціалізуються аналітичні форми *ходив би, якби ходив, коли б ходив, якщо б ходив*.

Виражаючи уявну, гіпотетичну подію, форми кон’юнктива внаслідок категорійного протиставлення формам дійсного способу, виражають її як таку, якої немає насправді. Сприймач виводить заперечення із загальної семантики умовної конструкції, у якій значення невідповідності дії реальності здебільшого поєднується з певними суб’єктивно-модальними відтінками на кшталт великого бажання, жалю, суму, докору, обурення тощо, пор.: *«Аби ж Рекс був, мій собака. Ми б удвох пішли. Нема Рекса. Убив його Глипа»* (В. Близнець); *«Аби ж то Євпраксія знала, про що питати»* (П. Загребельний); *«Ех, коли б оце [був] зі мною зараз Павлуша!»* (В. Нестайко). В умовно-бажальних конструкціях, що функціонують у діалозі як відповіді на попередні питання чи репліки, заперечення реальності повідомлюваного виявляється яскравіше, хоч теж поєднується з емоційно-оцінними модальними значеннями пор.: *«Мабуть, потрібна путівка? Собі чи комусь із друзів? Коли б ішлося про путівку,— подумав я»* (Ю. Мушкетик) → *«Я б хотів, щоб ішлося про путівку, але, на жаль, йдеться не про неї; Як це трапилось? Та якби ж я знав!»* (Ю. Андрухович) → *Хотів би я знати, але, на жаль, не знаю.*

Форми умовного способу функціонують переважно у структурі складнопідрядних речень з умовно-наслідковими семантико-синтаксичними відношеннями між підрядною і головною частинами, пор.: *«Якби хотів, знаходив би час...»* (Ю. Покальчук); *«Я р о с л а в М е н д у с ь: “Якби на мене був компромат, він вже був би відомий”»* (Телеканал «ЕРА», 10.02.2007). Такі речення засвідчують прямий причиново-наслідковий зв’язок між двома подіями. Відсутність наслідкової події дає підстави зробити висновок і про відсутність зумовленої події, пор.: *Якби хотів, знаходив би час... ← Часу на щось не знаходив, отже насправді*

¹³ Докладніше див.: Баган М. П. Заперечна функція іронічних слововживань у сучасній українській публіцистиці // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту : Сер. «Лінгвістика».— Херсон, 2007.— Вип. 5.— С. 109–114.

¹⁴ Русская грамматика : В 2 т.— М., 1980.— Т. 1.— С. 625; Шелякин М. А. Об инвариантном значении и функциях сослагательного наклонения в русском языке // Вопр. языкознания.— 1999.— № 4.— С. 124.

не хотів цього; Якби на мене був компромат, він вже був би відомий ← Компро-мат на мене не відомий, тож його немає. Умовно-наслідкові конструкції допомагають мовцеві посилити своє заперечення, аргументуючи його відсутністю логічних наслідків. Водночас нетипова для заперечення конструкція робить його неоднозначним, незавершеним. Мовець чи то лукавить, уникаючи чіткого формулювання, чи то заохочує сприймачів самим вивести заперечну відповідь. Цьому сприяє вираження наслідкової частини речення формою риторичного питання, пор.: «М. Мельниченко: “Якби за мною стояло ЦРУ, то хіба мін’юст США вимагав би півки?”» (Українська правда, 11.12.2001); «О л ь г а С у м с ь к а: “Якби це був справжній діамант, ви уявляєте, скільки б каратів тут було?”» (Новий канал, 26.11.2006). Отже, умовні конструкції є зручним засобом вираження непрямого заперечення, демонстративно переданого мовцем через моделювання уявної нелогічної ситуації.

До продуктивних засобів реалізації непрямого заперечення належать риторичні питання. Сама семантика питального речення передбачає незнання, невпевненість автора у ствердженні чи запереченні змісту. У поєднанні з особливою інтонацією та певними модальними компонентами воно перетворюється на дуже дієвий, емоційно забарвлений засіб, за допомогою якого можна заперечити реальному чи уявному співрозмовникові й водночас емоційно вплинути на нього, щоб скорегувати його думки чи поведінку. Напр.: «То стрельніть у них! — крикнув Кость. — У дітей? Здивувався я. — Які це діти?! Це шури! Дайте сюди пістолет» (Ю. Винничук); «А ви маєте право калічити дівчині життя? — Та хто калічить?! Хто калічить?! — ... кричить Панас Павлович» (В. Винниченко).

Риторичне питання уможливорює вираження складного комплексу почуттів у поєднанні з запереченням, витлумачення яких дуже залежить від здібностей і бажання сприймача. Проте від інтонації, форми риторичного питання, наявних у нього питального та модальних компонентів певною мірою залежить характер заперечення¹⁵. Зокрема, первинне причинове значення питальних компонентів риторичних питань, побудованих за схемами: *Чому (ж) + ключове поняття попередньої репліки...?*, *Чого (ж) + ключове поняття попередньої репліки...?* сприяє формуванню спокійного, розважливого заперечення, пор.: «Йй-бо, повісився! На плаці болонья... — Плітки! — Чому ж плітки? — втрутилася дама в пенсне» (А. Крижанівський); «Чорт (ще сумніше). Тоді нічого не вийде. Б е з б о р о д ь к о. Чого ж не вийде?» (М. Стельмах).

Натомість категоричне заперечення з відтінками образи чи обурення реалізують риторичні питання-перепитування, побудовані за схемою *Як це + ключове поняття попередньої репліки?* Напр.: «Нічого не сталося, — поквапилася Рома і знову зайшлася сміхом. — Як це не сталося? — ледь ображено заперечив Пепа, підводячись на ноги. — Сталося, сталося» (Ю. Андрухович).

Риторичні питання з питальним компонентом *хто*, у яких мовець заперечує, що він сам виконував певну дію, виражають заперечення категоричніше й емоційніше, ніж риторичні питання з часткою *хіба*, пор.: «Хто ж тебе ображає?!» і «Хіба ж я тебе ображаю?!». Риторичним питанням аналізованого типу мовець не просто заперечує, а наче відгороджується від певної дії, обурюючись, що хтось так про нього думає.

Серед риторичних питань є також клішовані одиниці, яким властива відтворюваність, узвичасність, співвіднесеність з конкретним заперечним значенням,

¹⁵ Докладніше див.: Баган М. П. Риторичне питання як непрямий засіб заперечення в сучасній українській мові // Теоретична і дидактична філологія : Зб. наук. праць. — К., 2007. — Вип. 2. — С. 3–12.

що дає підстави вважати їх близькими до спеціалізованих засобів заперечення, пор: *Хто так робить?!* («не так це робиться»); *Хто там розбере?* («не розбереш»); *Кому воно треба?* («нікому воно не треба»); *Кому яке діло?* («це нікого не стосується»); *Нащо він здався?* («він не потрібен»); *Де йому взятися?* («його не може бути»).

У монологічному, рідше діалогічному мовленні вживають риторичні питання, співвідносні із заперечними судженнями, які спростовують не безпосередні реальні висловлення, а гіпотетичні думки. Такі риторичні питання заперечують дію або процес (пор.: «*Чи ми кого в житті несправедно карали? Чи, може, наш народ кого зі світу зжив?*» — Л. Костенко), їхні модальні аспекти: можливість (пор.: «*Вона [Оленка] теж весела, та й звідки б узятись смутку в такі літа і за таким статком!*» — Ю. Мушкетик); доцільність (пор.: «*Отож, лиш дідові й можна в оту печеру-чернеру й назад, а тобі зась, бо чого тобі в те минуле життя заглядати, коли його в тебе не було?*» — Є. Гуцало); значущість (пор.: «*І що їм всім до того, що корчилися ти з болю?*» — Л. Костенко), логічність (пор.: «*Бо де таке бачено, у яких нормальних, цивілізованих країнах, щоб у верхівку влади пхалася і пропхалася така особа, яка дискредитує її?*» — Високий Замок, 18.07.2005). У монологічному мовленні, на відміну від діалогічного, риторичні питання менш експресивні й прагматично зорієнтовані, проте вони також не виражають однозначного заперечення, спонукаючи сприймача самостійно дійти до нього попри увиразнену складність і дискусійність питання.

Отже, одним із виявів непрямої комунікації є непряме заперечення, суть якого полягає у використанні неспеціалізованих засобів для комунікативного впливу на сприймача, пов'язаного з нежорстким, але здебільшого емоційно-оцінним відхиленням його раніше висловленої думки чи припущення. Серед таких засобів — іронічні утворення, умовні конструкції та риторичні питання. Для них характерна емоційно-семантична місткість, прагматична зорієнтованість, багатоманітність формального вияву та прагматичного спрямування. За допомогою цих засобів досягають різних комунікативних цілей: ефективного, але ненав'язливого переконання співрозмовника, емоційного впливу на нього, спонукання сприймача до самостійного виведення заперечення і відповідної корекції своєї поведінки, створення ефекту полеміки, пошуку об'єктивної відповіді на складне, неоднозначно тлумачене питання, демонстрації доброзичливого, ненав'язливого ставлення мовця та ін. Деякі з іронічних висловлень та риторичних питань набувають структурного усталення, закріплюються за фіксованим заперечним значенням та комунікативним впливом. Вони стають узвичаєними в певних ситуаціях, що спричиняє часткову втрату ними свого непрямого характеру та функціональне зближення із спеціалізованими засобами.

М. П. БАГАН

FUNCTIONAL-COMMUNICATIVE POTENTIAL OF THE NONSPECIALIZED MEANS OF NEGATION IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

In article functioning of unspecialized means of negation are analysed, preconditions of their use with negation function are defined, specificity of indirectly expressed negation against direct and implicative ways of its realization is established.

Keywords: indirect negation, unspecialized means of negation, irony, a conditional construction, a rhetorical question.